

GROOT OF HOOG EEN CURIEUS VERTAALPROBLEEM

Een vertaler krijgt nogal eens te maken met onvoorziene problemen. Vaak gaat het daarbij om iets eigenaardigs van de brontaal waarvoor niet meteen een goed equivalent is in de doeltaal. Een merkwaardig woord of begrip bijvoorbeeld, of juist een typische syntactische wending.

Mijn vertaalpraktijk heeft vooral te maken met het Latijn. Teksten in die taal stammen vrijwel allemaal uit een cultuur van lang tot zeer lang geleden. Die culturele kloof geeft natuurlijk ook weer bepaalde vertaalproblemen. Soms gaat het om complete ideeën en gedachtegangen die in het Latijn gangbaar zijn maar in vertaling vreemd blijven of voor ons gevoel 'niet kunnen'.

Een voorbeeld. Als de filosoof en staatsman Cicero (106-43 v. Chr.) een beschouwing geeft over fundamentele Romeinse begrippen als *honor*, *honestas* en *dignitas* (begrippen in de sfeer van 'eer' en 'standing') of over *officia*

('plichten') moet een vertaler werkelijk alle zeilen bijzetten om een tekst te krijgen die nog leesbaar is. Al die waardetermen, die zo betekenisvol zijn voor Romeinse lezers, zeggen een gemiddelde Nederlandstalige lezer uit onze tijd niets. En als Cicero daarover dan ook in breed uitwaaiende Latijnse volzinnen oreert, vol passieve en onpersoonlijke constructies, participia en 'losse ablatieven', zijn de moeilijkheden helemaal groot. Ook Cicero's lang volgehouden beeldspraak en zijn neiging tot personificatie van abstracte begrippen brengen de vertaler soms tot wanhoop.

Soms zit het probleem in de veranderingen van het Nederlands. Geen spreker of schrijver maakt inmiddels nog onderscheid tussen *opdat* voor een doel en *zodat* voor een gevolg, een onderscheid dat vijftig jaar geleden nog reëel en levend was. Doel en gevolg zijn dus door elkaar gaan lopen: *zodat*

wordt nu gebruikt voor beide. Overigens heeft ook het Latijn één en hetzelfde voegwoord voor bijzinnen van doel en gevolg (het bekende *ut* gevolgd door een conjunctief). Welbeschouwd is het vertaalprobleem van vijftig jaar geleden ('Hoe geef ik *ut* weer?') dus juist als vanzelf opgelost.

Problematisch kunnen ook teksten zijn met een sterk filosofisch of theologisch karakter. Daarin gaat het weliswaar vaak om universele kwesties, maar die worden doorgaans niet op een tijdloze manier besproken. De taal en cultuur van de schrijver kunnen zelfs doordringen tot in de meest centrale formuleringen.

ANSELMUS

Onlangs kreeg ik te maken met een interessant voorbeeld hiervan. De Middeleeuwse filosoof Anselmus van Canterbury (1033-1109) is wereldberoemd geworden door zijn zogeheten ontologische godsbewijs. Hij werkt dat uit in zijn geschrift *Proslogion*, waarvan alleen al de titel een aardig vertaalprobleem oplevert. Het Grieks gekleurde, maar zeldzame woord betekent zoveel als 'Toespreking', en wordt door de schrijver zelf gesteld tegenover *Monologion* 'Alleenspreking', de titel van een ander werk. Het gaat dus om een tekst van een spreker die niet zomaar bij zichzelf iets overweegt, maar die serieus de stap maakt naar iets of iemand buiten zichzelf. Of in dit geval iemand, namelijk God.

De kerngedachte van Anselmus in het *Proslogion* is eigenlijk verbluffend eenvoudig: God is volmaakt, er is niets dat zo volmaakt is als God. Maar zou

Hij alleen denkbaar zijn en dus niet echt bestaan? Dat zou je naast God iets anders volmaakt kunnen bedenken dat wél bestaat. Aangezien bestaan beter is dan niet-bestaan, zou dat tweede dan beter en volmakter zijn dan het eerste. Dan is God dus niet volmaakt. Maar dat is ondenkbaar en onacceptabel. Dus moet Hij bestaan.

Deze gedachtegang was voor Anselmus een eye-opener. Maar het kost hem de nodige moeite om een en ander onder woorden te brengen. Dankzij de syntactische mogelijkheden van het Latijn kan hij een soort formule hanteren om de hoogste volmaaktheid te beschrijven. In het Latijn luidt dit begrip: *id quo maius cogitari nequit* – 'datgene groter dan hetwelk niets gedacht kan worden'. In het Latijn is dit een onderwerpsbijzin, met een combinatie van een betrekkelijke bijzin én een vergelijkende trap.

Maar in het Nederlands klinkt de letterlijke weergave erg lelijk, alleen al vanwege die passieve constructie. Eigenlijk moeten we zeggen: het is ongrammaticaal Nederlands, want een ingesloten betrekkelijke bijzin mag je niet zomaar combineren met een vergelijkende trap. Hetzelfde geldt voor de andere moderne talen, zoals Engels en Duits.

Toch houden Anselmusvertalers angstvallig vast aan de Latijnse wending. Begrijpelijk misschien, omdat het hier om een fundamenteel element uit de filosofische argumentatie gaat. Heel soms geeft men de formule simpelweg als formule weer: *IOMN* of *IOM*. Dat is op zichzelf een handige truc, maar vertaaltechnisch moet de conclusie dan luiden: hier is niets ver-

taald. En erg fraai is het ook niet te noemen. Met deze weergave zou men bij Anselmus de volgende redenering kunnen tegenkomen:

Als daarom van *IQM* denkbaar is dat het niet bestaat, dan is uitgerekend dat *IQM* niet *IQM*, wat natuurlijk niet kan kloppen. *IQM* bestaat dus waarlijk zo: het is ondenkbaar dat het niet bestaat. En dat *IQM*, dat bent U, Heer onze God! (par. 2-3)

Zo komt het speciale effect, het meeslepende, baanbrekende inzicht in wat God is, niet bepaald duidelijk over.

Veel vertalers blijven dan maar noodgedwongen bij de Latijnse syntaxis en nemen de gevolgen op de koop toe. Zo kom je vertalingen tegen als 'something-than-which-nothing-greater-can-be-found', wat bijna komisch aandoet, en iets zwaarwichtigs als 'das, über dem Größeres nicht gedacht worden kann'. Een veelgebruikte Nederlandse vertaling levert: 'iets waarboven niets groter gedacht kan worden', wat althans niet meer ongrammaticaal is.

INGRIJPEN

Een omslachtige, lange weergave is nog draaglijk als het een eenmalig gebruikte frase betreft. Maar bij Anselmus komt de wending soms juist zin na zin, pagina na pagina terug, zoals in bovenstaand voorbeeld. Wie in dat fragment 'IQM' vijfmaal vervangt door een Latiniserende weergave en dan de regels voorleest hoort vanzelf wat ik bedoel.

Hier waren dus maatregelen nodig. Dat was eens te meer het geval omdat ik in Anselmus' tekst vooral ook de meer lyrische en meditatieve passages tot hun recht wilde laten komen. Het *Proslogion* is anno 2011 vooral relevant als het indringende relaas van een ziel die zoekt naar God en die tastend en aarzelend probeert religieuze verdieping te vinden. Dus eigenlijk niet zozeer als een academisch, filosofisch-theoretisch betoog. Anselmus' godsbewijs is allang bijgezet in het museum van exotische ideeën (al in zijn eigen tijd riep het hevige weerstand op).

Het element 'groot' wilde ik op voorhand liever vermijden, omdat dit meer doet denken aan ruimtelijke dimensie dan aan kwaliteit. God als het meest reusachtige, omvangrijke, volumineuze wezen? Dat is een idee dat eerder lachlust dan devotie opwekt. Verder zocht ik naar een meer eenvoudige, pakkende formulering, zodat die ook bij frequent gebruik binnen enkele alinea's niet gaat vervelen of storen.

Na lang piekeren ben ik het vertaalwerk begonnen met als werkvertaling: 'het hoogst denkbare'. In 'denkbaar' zit zowel *cogitari* 'gedacht worden' als het element 'kunnen' uit *nequit* 'kan niet', en in plaats van 'groot' uit *maius* 'groter' komt 'hoog'. De vergelijkende trap is daarbij vervangen door de overtreffende trap, die nu eenmaal beter leest. Het resultaat is een wending die goed in de mond ligt en die op details recht doet aan de Latijnse oorspronkelijke formulering. En bij hoge uitzondering is de vertaling nu eens *korter* dan het Latijn. Dat laatste rangschik ik onder de noemer

‘vertalersbonus’: soms lukt het om in de doeltaal iets bondiger, pakkender te formuleren dan in de brontaal.

Een probleem blijft wel het element ‘hoog’. Als er bezwaar is tegen ‘groot’ vanuit het idee dat dit God zou reduceren tot iets met een meetbare borstomvang of lichaamslengte, geldt dat in zekere zin ook voor ‘hoog’, dat immers een andere fysieke dimensie oproept. God als degene die hoog boven alles uitkomt, die achter de wolken zit, hoger dan de hemel? Een God die de kosmos van bovenaf bekijkt en er dus part noch deel aan heeft? Dat zijn geen associaties die Anselmus wenst. Voor hem is God uiteraard ook reëel aanwezig.

Toch is dat element van afstand nog niet zo slecht in deze tekst. Het *Proslogion* laat zich lezen als het getuigenis van een kleine, nietige mens, die God in zekere zin ervaart als ‘ver weg’, dus als allesbehalve direct toegankelijk of evident.

Komt U dan ook, Heer mijn God, en leert U mijn hart waar en hoe het U moet zoeken, waar en hoe het U kan vinden. Heer, als U niet hier bent, waar moet ik U zoeken in Uw afwezigheid? En als U overal bent, waarom zie ik U dan niet hier aanwezig? Ja, natuurlijk, U bewoont *het ontoegankelijk licht*. (1 Timoteüs 6:16) En waar is dat ontoegankelijke licht? Of hoe kom ik bij dat ontoegankelijke licht? Of wie leidt en begeleidt mij daarheen, zodat ik U daarin kan zien? (par. 1)

Bij deze Godzoeker lijkt ‘hoog’ daarom wel degelijk een bruikbare term. En in de combinatie ‘het hoogst denkbare’ gaat de aandacht misschien toch ook meer naar het proces van denken dan naar iets als verticaliteit. Een extra voordeel is nog dat ‘hoog’ tevens respect en hoogachting uitdrukt, wat natuurlijk heel passend is. De eerder aangehaalde passage klinkt nu zo:

Als daarom van *het hoogst denkbare* denkbaar is dat het niet bestaat, dan is uitgerekend dat *hoogst denkbare* niet *het hoogst denkbare*, wat natuurlijk niet kan kloppen. *Het hoogst denkbare* bestaat dus waarlijk zo: het is ondenkbaar dat het niet bestaat. En dat *hoogst denkbare*, dat bent U, Heer onze God!

Bij wijze van compromis is de basisformule cursief gezet, zodat de lezer telkens direct ziet waar die wordt ingezet.

De nieuwe vertaling verscheen uiteindelijk onder de titel *Ondenikbaar dat U niet bestaat*. Dat geeft Anselmus’ kerngedachte eigenlijk te snel weg, maar is wel duidelijke taal. Eerlijk gezegd had ik op alle vertaalkeuzes heftige kritiek verwacht van de zijde van collega-Latinisten en vakfilosofen. Die is tot nu toe uitgebleven. Of dat een gunstig teken is weet ik niet zeker, het zou er ook op kunnen wijzen dat niemand in onze tijd Anselmus van Canterbury nog wil lezen. Dat zou jammer zijn.

□ Vincent Hunink